
IJTIMOY TRANSFORMATSIA JARAYONLARIDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH

Sodirjonov Muxriddin Maxammadaminovich,
Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sodirjonov Mukhriddin Makhammadaminovich,
Doctor of philosophy in sociology (PhD)

Kirish. Ijtimoiy transformatsiya turli jamoalar, ijtimoiy tizimlar, ijtimoiy institutlar va boshqa ijtimoiy muassasalarning ijtimoiy o'zgarish jarayonida qo'llaniladigan ibora sifatida qabul qilishimiz mumkin. Ko'pincha "ijtimoiy o'zgarishlar" tushunchasi "rivojlanish" tushunchasi bilan aniqlashtiriladi. Shuningdek, faylasuf va sotsiologlar tomonidan "transformatsiya" atamasi o'tgan asrning ikkinchi yarmigacha juda kam foydalanilgan. Jamiytdagi o'zgarishlar, tarixdagi "taraqqiyot", "evolyutsiya", "inqilob" va "islohot"lar kabi tushunchalar yordamida qo'llanilgan. Zamonaviy sotsiologiyada "ijtimoiy transformatsiya" atamasi "innovatsiya" va "modernizatsiya" tushunchalarining modifikatsiyasi sifatida ham tadqiqotlar olib boriladi.

Inson kapitali sotsiumda uning o'zi tomonidan yaratilgan, ishlab chiqilgan va orttirilgan mavjud salohiyat, qobiliyat, ehtiyojlar asosida kishilik jamiyatining umumbashariy ehtiyojlarini namoyon etadi. Kapital asosiga xizmat etuvchi omil sifatida talqin etilayotgan barcha belgilar ijtimoiy kelib chiqishga ega va ular faol ravishda yaratiladi, qo'llaniladi, rivojlantiriladi, boyitiladi, foydalaniladi.

Mamlakatimizda innovatsion rivojlantirish mexanizmlarining muvaffaqiyatli shakllanishi, birinchi navbatda, jamiytdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar hosilasidir. Rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'rin egallashimizda davlatning ustuvor strategik siyosati va uning amalga oshirish mexanizmlarining o'рни katta. Ma'lumki, jamiyat qanday bo'lsa, ijtimoiy munosabatlar majmui hisoblangan inson kapitali ham unga mos bo'ladi. Inson kapitalining rivoji ham shaxsning ongi, odob-axloqi, ma'naviyati, dunyoqarashi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy munosabatlarga, ijtimoiy tuzum mohiyati va tabiatiga bevosita bog'liq. Inson aql-idrok sohibi bo'lganligi bois real dunyodagi voqealarni tushunadi, ilmu tafakkuri, mehnati, salohiyati bilan dunyoni boshqaradi. Inson kapitalining yuksalishiga uni o'rab turgan ijtimoiy-muhitda ro'y berayotgan jamiki voqealarning ta'siri kuchlidir [3, –B. 4].

Inson salomatligi eng asosiy kapitalidir

Bugun yurtimizda tibbiyot sohasiga alohida e'tibor qaratilyapti. Avvalo, kasallikni davolashdan ko'ra oldini olish va aholining tibbiy madaniyatini ko'tarish bosh masalalardan. Shu bilan birga, aholi yashash sharoitlarining sifatiga jiddiy ahamiyat berilgani esa kishilarning umr ko'rish darajasi uzayishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi va o'lim ko'rsatkichlari kamayib borishiga xizmat qilmoqda.

Sog'liqni saqlash inson kapitalining tarkibiy qismi sifatida nazariy va amaliy tomondan ham katta qiziqish uyg'otdi. Agar an'anaviy ravishda inson kapitali fuqaroning ta'lim va malakasiga bog'liq bo'lsa, yaqinda u sog'liqni saqlash omillarini qamrab oladigan kengroq tushunchaga ega bo'ladi. Inson kapitali tushunchasi bugungi kunga kelib faqatgina iqtisodiyot yoki ishlab chiqarishda emas, balki mamlakatdagi har bir fuqaroning individual xususiyatlari – salomatlik, ta'lim, qobiliyati va iste'dodlari, orttirgan malaka hamda tajribalari, ijtimoiy, psixologik, dunyoqarash va odamlarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, uning tarkibiy tuzilishi nafaqat moddiy, balki ma'naviy jihatdan ham anglashdan iborat. Sog'lom insonlarda kasallik tufayli ish joyida bo'lmaslik holatlari kam uchraydi va natijada ish unumdorligi oshib, ishlab chiqarish reytingi ko'tariladi. Shu nuqtai nazardan, salomatlik darajasi ta'lim bilan bevosita bog'langan inson kapitalining ajralmas qismi deb baholanadi.

Sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar natijasida aholining sifatli tibbiy-sanitariya xizmatlaridan foydalanish imkoniyati oshdi. Eng asosiysi, mamlakatdagi o'rtacha umr ko'rish darajasi 1990-yildagi 67,2 yoshdan 2020-yilga kelib 74,6 yoshga etdi, onalar o'limi bir yarim marta, bolalar o'limi esa to'rt marta kamaydi.[1. – 5.57.] Demografik asosga qurilgan kapitalning asosiy tuzilmasi hisoblangan sog'liqni saqlash yoki salomatlik komponenti uzoq yillar davomida sifatli tibbiyot yordamida jismoniy va aqliy mehnat qobiliyatini saqlab qolish uchun ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqada shakllangan qadriyatlar tizimiga aylanib bordi. Ayniqsa, 2020 yilning mart oyidan dunyo bo'yicha COVID–19 tufayli e'lon qilingan pandemiya sharoitida sihat-salomatlik butun insoniyat uchun birinchi raqamli qadriyat sifatida inson kapitalini tashkil etdi.

Qashshoqlik shunchaki pul yo'qligini anglatmaydi

Bilimlar jamiyatdagi bor imkoniyatlardan foydalanishni, ko'nikma-malakalar esa ijtimoiy taraqqiyot va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Bu hodisa doimiy ravishda ta'limni moliyalashtirib borishni talab etadi.

Inson kapitali ahamiyatini bir nechta turli usullarga asosan baholash mumkin. An'anaga binoan, iqtisodchilar buni ko'proq ta'lim olgan odamlarning daromadi bilan hisoblashadi. Tadqiqotlar har bir qo'shimcha ta'lim yili inson daromadini o'rtacha 10 foizga oshirishini isbotladi. Ta'limga kiritiladigan sarmoyalar ham jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishi mumkin. Aksariyat mamlakatlarda nisbatan o'ziga to'q oilalarda tug'ilgan farzandlar bolalikdanoq keng imkoniyatlardan foydalanishni boshlaydi va u butun umri davomida qator afzalliklarni, qulayliklarni qo'lga kiritadi. Aksincha, nochor oilalar farzandi shunday imkoniyatlardan bebahra qoladi[6].

Inson kapitali uchun maxsus element sifatida ta'lim belgilanadi va uning asosiy qismlari to'rt komponent birlashmasidan tashkil topadi: madaniy va etnik xususiyatlar; umumiy ta'lim; kasb-hunar ta'limi; asosiy malaka fazilatlar. Ta'limga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat mamlakatni rivojlantirishning maxsus strategiyasi, balki inson kapitali va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollari yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy siyosatdir. Buning natijasida inson kapitalini takomillashtirib, moddiy farovonlik va sog'lom turmush tarziga erishiladi. Inson kapitali har bir insonning individual kapital shaklidir. Inson qobiliyatlari, bilimlari, ko'nikmalari va tajribasi har bir yosh shaxsning shaxsiy mulkidir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, har qanday inson kapitalining mukammalligi uning eng muhim tarkibiy qismi sifatida ta'lim sifatiga bevosita bog'liq. Zamonaviy oliy ta'limga alohida urg'u berilar ekan, endi diplomli mutaxassis emas, balki raqobatbardosh, malakali va irodasi mustahkam, yangicha davr ruhiga mos fazilatlar (bosiqlik, vazminlik, diplomatiya, muloqot madaniyati, ijobiy xarakter, tashkilotchilik, tashabbuskorlik va hokazo)ga ega kadrlarga har joyda talab yuqori. Rivojlangan davlatlar va korporatsiyalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, universitetda olingan ta'lim pragmatik belgilarni ifodalovchi toifasi bandlik darajasining nafaqat miqdori, balki sifatini ham oshiradi.

Oilada inson kapitalini shakllantirish omillari

Inson kapitali rivojidadagi zarur omilni demografik tarkibiy qism bilan bog'liq ijtimoiy muhit shaxs va jamoalarning hududiy elementlarini avloddan-avlodga o'tadigan vorisiylik tizimi belgilaydi.

Inson kapitalini rivojlanish manbalari va omillarini uning ichki va tashqi darajasidan kengroq o'rganish natijalariga ko'ra, inson kapitali uchun oila darajasidagi investitsiyalarga e'tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Chunki inson kapitalining barcha tarkibiy qismlari oila o'z farzandiga kiritadigan investitsiyalar orqali shakllantiriladi va ko'paytiriladi. Insonning intellektual va psixofiziologik qobiliyatlarini oilada rivojlantirish uning kelgusida kamolga yetishi va inson kapitali muntazam takomillashib borishining poydevoridir. Bu orada

esa, yurtimizda “Oila jamiyat va davlat himoyasida” konstitutsiyaviy prinsipi asosida tadrijiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Oila – har bir oila ijtimoiy munosabatlarni o‘ziga xos tarzda aks ettiradi. Oilaning bolaga ta’siri spetsifik, o‘ziga xos bo‘lgani uchun, uning ma’naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi ham o‘ziga xos va takrorlanmasdir. Ijtimoiy kapital va resurslar manbalarining vujudga kelishida oilaning roli beqiyosdir. Oilada ota-onaning salohiyati orqali oilaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini realizatsiya qilish bilan bosqichma-bosqich bo‘ladi. O‘z navbatida sog‘lom oila va farzandlar davlat uchun investitsiya hisoblanadi[6]. Oila farovonligi moddiy farovonlik bilan bir vaqtda, oila a‘zolari va farzandlarning salomatligi, ijtimoiy turmush tarzining sog‘lomligi, tinchligi bilan belgilanadi.

Mikro darajaning asosiy omili ham oila bo‘lib, birlamchi o‘zaro ijtimoiy munosabatlarning asosiy elementidir. Jamiyatning ushbu bo‘lagida bola ijtimoiy munosabatlarning boshlang‘ich ko‘nikmalari, shu jumladan, oilada etnik-madaniy me‘yorlar tizimi, xulq-atvor odatlari kapital sifatida shakllanadi. Tadqiqot ma’lumotlaridan ma’lumki, oilada inson kapitali “sotsializator” sifatida ta’lim va tarbiya muassasalarining ongga ta’sirida ustunlik qiladi. Agar oila va maktab turli xil qadriyatlar hamda stereotiplar tizimini tarqatgan bo‘lsa, bu raqobatda oila yutib chiqadi, chunki oiladagi tarbiya uzluksizdir va nafaqat ongli, balki ongsiz darajada ham amalga oshiriladi.

Inson kapitalini yakka shaxs miqyosida olib qaraganda asosiy investori – mazkur kapital egasining o‘zidir. Inson kapitaliga investitsiya kiritish ishonch darajasini ham oshiradi. O‘qimishli insonlar boshqalarga ko‘proq ishonadi, ishonch darajasi baland bo‘lgan jamiyat odatda nisbatan yuqori iqtisodiy o‘sishga erishadi. Mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirish sohasini optimallashtirish natijasida yangi ijtimoiy muhit, yangi ma’naviy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan inson kapitali paydo bo‘ldi.

Ijtimoiy kapital masalalarini belgilashda mahallaning o‘rni

Prezidentimiz nutqidan iqtibos keltiramiz. “Bundan buyon faoliyatimizni mutlaqo yangicha, ya’ni “inson–jamiyat–davlat” tamoyili asosida tashkil etamiz. Bu maqsadga erishish uchun esa dunyodagi noyob demokratik tuzilma bo‘lgan mahalla institutining katta imkoniyatlaridan samarali foydalanish, uning vakolatlarini yanada kengaytirish, pirovard natijada mahallani jamiyatimizning hal qiluvchi bo‘g‘iniga aylantirish vazifasini o‘z oldimizga qo‘ymoqdamiz. Muxtasar aytganda, mahalla tinch bo‘lsa, yurt tinch bo‘ladi. Mahalla obod bo‘lsa, butun mamlakat obod bo‘ladi”. O‘zbekiston tajribasida inson omili va ijtimoiy kapital masalalarini belgilab berishda mahallaning o‘rni yuqori. Ko‘plab chiqish va munosabatlarda mahallaga sotsial institut sifatida yondashiladi. Mahalla o‘zi bajarayotgan funksiyasi orqali o‘z a‘zolarining jamiyat hayotidagi ijtimoiylashuvini ta’minlaydi hamda jamiyatdagi me‘yor va tartiblarga amal qilishga chorlaydi.

Mamlakatimizda jamoaviy turmush tarzimizning azaliy shakli bo‘lgan Mahalla tizimi qayta tiklanishiga erishildi. Mahalla instituti dunyoda o‘xshashi bo‘lmagan va aholiga eng yaqin ijtimoiy tuzilma sifatida o‘z ishini tizimli tarzda amalga oshira boshladi. Bu institutining ijtimoiy funksiyalari yanada kengaydi. Mahalla nafaqat tinchlikni hududiy ta’minlovchi tashkilot, balki aholini to‘laqonli ma’naviy, iqtisodiy, ijtimoiy va ruhiy himoyalovchi va rivojlantiruvchi muassasa.

Inson kapitalining har bir tarkibiy qismi ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlarda shakllangan shaxslar va ijtimoiy jamoalarni qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlar bilan o‘lchanadi. Binobarin, mahalladagi ijtimoiy muhit sotsial munosabatlar doirasida o‘z a‘zolarining yurish-turishini tartibga soladi. Mahallaning funksiyasiga kiruvchi holatlar – bajariladigan ixtiyoriy va amalga oshirsa bo‘ladigan jarayonlarni ta’minlash; jamiyatdagi ma’lum guruh va individlarga erkinlik yaratib berish; jamoadagi yoki obyektidagi guruhlar va individlar uchun

o'zaro tinchlik hissini kafolatlash; jamiyatdagi boshqa sotsial institut, tizim, muassasalarga nisbatan sodda, sifatli hamda amaliy ishlar namunalarini tezlik bilan amaliyotga qo'llash; kishilarda intilish, faoliyat yuritish, integratsiyani va individlarning o'zaro munosabatlarini tashkil etish va jamoadagi ichki uyushqoqlikni ta'minlash kabi ijtimoiy omillardan iborat.

Fan va ta'limga asoslangan jamiyatda inson kapitali qadri

Zamonaviy jamiyatning haqiqiy holati tahlil qilinadigan bo'lsa, uning rivojlanishida axborot texnologiyalarining ahamiyatini anglab yetmaslik mumkin emas. Ma'lumki, "axborotga kim egalik qilsa, u dunyoga egalik qiladi" degan ibora zamonaviy sivilizatsiyaning asosiy shioriga aylandi. 2019 yilning yakunida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasiga yo'llagan Murojaatnomasida 2020 yilni "Ilm-ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb e'lon qildi va ushbu yilda mamlakat raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda tub burilish yasashi kerakligini ta'kidlagandi. "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi"[2].

To'g'ri, ta'lim kerak, ammo u tanqidiy fikrlashni shakllantiradigan va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi shart. O'tgan davr mobaynida ta'limda turli salbiy stereotiplar shakllanishi kuzatildi. Jamiyatda ijtimoiy mavqeni oshirish uchungina oliy ma'lumotli bo'lish, qaysi soha bo'lishidan qat'i nazar, oliy ta'limni tanlash yoki yoshlarda maktab ta'limidan so'ng hayotiy pozitsiyalarini talaba bo'lish yoki talabalikka qarab belgilashi kuzatildi. Ta'lim jarayonlarida esa ularga ushbu mahoratlar mexanik tarzda o'rgatildi. Masalan, siz shunchaki ma'ruzalarni tinglaysiz, ma'lum bir detallarni yodlaysiz, formulalarni qo'llaysiz va ta'lim asosan, shundan iborat bo'lgan. Taqdim etilgan fikrni shubha ostiga olish, ochiq bayon etish va asosiysi, mustaqil fikrlashga juda kam holatlarda e'tibor qaratildi.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi [1. – B.230]. Shu nuqtai nazardan ta'limga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat mamlakatni rivojlantirishning muhim usuli, inson kapitali va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollari yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy siyosatdir. Buning natijasida inson kapitalini takomillashtirib moddiy farovonlik va sog'lom turmush tarziga erishiladi. Shuni ta'kidlash keppakki, inson kapitali har bir insonning individual kapital shaklidir. Inson qobiliyatlari, bilimlari, ko'nikmalari va tajribasi har bir yosh fuqaroning shaxsiy mulki hisoblanadi.

Axborot jamiyatining asosiy afzalliklari bilan bir qatorda, insonlarning kundalik hayotini yangi madaniyatlar bilan boyitadi, an'anaviy turmush tarzidan voz kechadi, turli elitar madaniyatlarni o'zlashtirib, o'zining standartini yaratadi. Albatta, mazkur yondashuvni yana to'ldirish va uning salbiy hamda ijobiy tomonlarini tahlil qilish mumkin. Zamonaviy o'zbek jamiyatida ham yoshlarning so'nggi axborot texnologiyalaridan foydalanish va ularni o'zlashtirish salohiyati baland. Qolaversa, axborotni sintezlash hamda qabul qilishda axloqiy va milliy madaniyatni tark etish, ijtimoiy yolg'izlikka kelib qolish yoki aksincha, boshqa etnik guruhlar (turli norasmiy jamoalar, diniy oqimlar, turli "zamonaviy madaniy" oqimlar va boshqalar ta'siriga tushib qolish) bilan birlashishni kuzatish mumkin.

Sotsiumda axborot-texnologik innovatsiyalarga bog'liq o'zgarishlar "chizig'i" texnik jihat va iqtisodiy tomondan sotsiomadaniy tomonga transformatsiyalashdi. Inson kapitalini rivojlantirish sohasidagi innovatsiya masalalari dolzarblashdi. Ishlab chiqarish sohasi ketidan, madaniyatning boshqa sohalari ongli, maqsadli innovatsion faoliyat obyekt bo'ldi. Bu esa bir qator tadqiqotchilarga ijtimoiy-madaniy tipida innovatsion rivojlanishga uzil-kesil o'tishini tasdiqlashga imkon beradi.[7. – C. 37] Kapital uchun shakllangan ustuvorliklardagi

almashinuvlar to'g'risidagi ilmiy prognoz konsepsiyalari ijtimoiy-iqtisodiy va ishlab chiqarish sohalari tendensiyalarini o'rganishga qaratildi. Masalan, amerikalik sotsiolog D.Bellning "postindustrial jamiyat" nazariyasi[4. – C. 47] asosan madaniyat sohasini qamrab olgan bo'lsa, ispaniyalik mutafakkir olim M.Kastels ishlarida siyosiy kapital masalalarini ko'rishimiz mumkin.[5. – C. 601]

Axborotlashgan jamiyatda ma'lumot berish va axborot olish har doim bilimga asoslangan, lekin ular o'rtasida keskin farqlar mavjud. Xususan, sotsiumda moslashuvchan texnologiyalar vujudga kelib, jamiyatning axborotlar tizimini paydo qilishi "post-industrial" jamiyatga o'tishi sharoitida yaqqol ko'zga tashlanadi. Internet, interaktiv televidenie, kibermakon, ijtimoiy tarmoq va boshqa axborot texnologiyalarining inson kapitalini ta'minlashga asos vazifasini bajaruvchi vositaga aylanishi kuzatiladi. Hozirda axborot raqamli texnologiyalar orqali uzatilmoqda, o'z navbatida fan va ta'limga asoslangan jamiyatda inson kapitali qadri ham o'zgarib bormoqda. Inson endi katta hajmdagi axborotni xotirada saqlay olmaydi, chunki uni istalgan vaqtda tarmoqdan olish imkoni bor. Endi mavjud ma'lumotlar bilan ishlash va yangilarini yaratish qobiliyati oldingi o'rinlarga chiqdi. Inson kapitalining mohiyati ham shunga borib taqaladi.

DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN SOCIAL TRANSFORMATION PROCESSES

Annotatsiya. Zamonaviy ijtimoiy tadqiqotlarda inson kapitalini sotsiologik tadqiq etish hamda o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tezisda ijtimoiy rivojlanish jarayonlarda birinchidan, inson kapitali tushunchasining sotsiologik genezisini aniqlash, uning ijtimoiy hodisa sifatida innovatsion rivojlanish jihatlarini kuzatish va ikkinchidan, inson kapitali muammosini ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida tadqiq etildi

Kalit so'zlar. Inson kapitali, dinamika, transformatsiya, innovatsiya, fan, ta'lim, salomatlik, madaniyat, industrial, postmodernizm, fenomen, jamiyat, urf-odat, mentalitet.

Abstrakt. In modern social research, sociological research and study of human capital is gaining relevance. In this thesis, social development was studied in processes, firstly, to identify the sociological genesis of the concept of human capital, to observe aspects of its innovative development as a social phenomenon, and secondly, to study the problem of human capital as a socio-cultural phenomenon

Key words. Human Capital, Dynamics, Transformation, Innovation, Science, Education, Health, Culture, industrial, postmodernism, phenomenon, society, tradition, mentality.

Manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент: O'zbekiston, – 2021. – Б.230.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.
3. М.Бекмуродов. Инсон капитали-тараққиёт омили. Тошкент. "Маънавият", 2015. 4-бет.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 2004. – С. 47
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 601
6. Содиржонов М. Инсон капитали ривожини шахсининг онги, билими, ахлоқ-одоби, дунёкарашига боғлиқ." //Янги Ўзбекистон" газетаси. – 2022. – Т. 10.
7. Фонотов А.Г. Россия: Инновации и развития. – М.: "Изд-во Бином", 2010. – С. 37